

Романова І. В.,

кандидат філологічних наук, завідувач кафедри сучасних європейських мов

Харківського інституту фінансів

Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМЕН ТА ПРИЗВИЩ У РОМАНІ І. БАГРЯНОГО «МАРУСЯ БОГУСЛАВКА»

Анотація. У цій статті проаналізовано семантико-функціональну специфіку імен та прізвищ у романі І. Багряного «Маруся Богуславка», підкреслено, що літературні антропоніми є важливим складником художнього мовлення, а їхній добір передусім зумовлений ідейним задумом письменника.

Ключові слова: онім, антропонім, літературне ім'я, літературне прізвище, семантика антропоніма, символ, характеристична функція.

Постановка проблеми. Майстерність будь-якого письменника багато в чому зумовлена ретельним добором власних назв. Творчість І. Багряного слугує вдячним матеріалом для вивчення онімів, що є предметом лінгвістичних студій. Це порівняно невелика кількість праць. Так, розвідка Л.П. Зеленко містить міркування про «тропоїстичне наповнення, семантичну трансформацію та символізацію власних назв...» [1, с. 50] у романі «Тигролови». Про виділення символічної функції літературно-художніх антропонімів у цьому ж таки творі йдеться у студії О. Лавер [2]. У дослідженні І.В. Муромцева та О.Г. Муромцевої мова про те, що «суспільно-політична, національно-культурна конотація майже постійно супроводжує власні назви у творах І. Багряного» [3, с. 274]. У контексті аналізу біблійних образів «Саду Гетсиманського» витримано статтю Н.М. Сологуб [4]. Як бачимо, найчастіше науковці зверталися до так званих хрестоматійних творів письменника, оминувши увагою останній роман «Маруся Богуславка». На нашу думку, саме він демонструє унікальний онімний простір, який, безперечно, потребує належної фахової оцінки. Серед власних назв антропонімам належить чільне місце, бо «антропонім, потрапляючи до вторинної моделюючої системи (література, театр, кіно), долає свою жорстку систему координат особового іменування. Обертаючись у соціумі, він відбиває його ціннісні характеристики» [5, с. 195].

Мета статті – аналіз семантико-функціональних особливостей імен та прізвищ у романі І. Багряного «Маруся Богуславка».

Виклад основного матеріалу. У творі відображено традиційний іменник, характерний для українського простору (виняток становить онім *Ата*). Крім повних імен (*Петро, Павло, Григорій, Харитон, Людмила*), функціонує низка здрібнених форм: *Данко, Люся, Христя, Ната, Ліда*. Вони використовуються для номінації персонажів молодого віку. Позитивне ставлення автора до головної героїні забезпечується за допомогою зменшено-пестливого суфікса *-очк-* (*Аточка*), який наявний і у власній назві *Людочка*. Проте в цьому випадку ставлення персонажів до поіменованої особи змінюється на зневажливе (*Людочка* – повія, з якою близько знайомі представники місцевої влади). Пейоративним суфіксом *-к-* оформлено імена *Колька* та *Людка*, але у них не спостерігаємо негативного відтінку, навпаки, автор співчуває персонажам.

В ідейному задумі роману ім'я головної героїні *Ати* відіграє провідну роль. Серед її номінацій переважає називання на ім'я *Ата* як здрібненої форми, що походить від повного *Ата-лея*. Про це говорить сама героїня: «Мене зовуть Ата-лея, а для товаришів – Ата» [6, с. 92]. На перший погляд, пріоритет здрібненої форми покликаний указати на молодий вік українки, але в контексті твору саме цей онім стає символом. Він збігається з першою частиною прізвища головної героїні *Ататюрк*, семантика якого обертається довкола слів «*батько*», «*предок*» як авторитетів родини, ширше – народу. Щодо власної назви *Ата-лея*, то можемо припустити, що її актуалізація зумовлена знаковістю семантики апелятива: «... по-латині чи на якійсь там іншій древній мові це означає Пальма...» [6, с. 92]. Відомо, що це дерево символізує духовний тріумф людини [7, сс. 108–109]. Значення цього імені суголосне внутрішньому стрижню українки, її прагненню вивищитися над радянськими чиновниками – «тузами» міста Нашого. Цікавою асоціацією набуває кореляція апелятивів, якими мотивовано форму імені героїні та її повне ім'я: «*батько*», «*предок*» (рід, ширше – народ) та «*пальма*» (дерево). Родове дерево стає знаком пам'яті роду (народу). А тому ці номінації головної героїні становлять певний національний код і виконують символічну функцію.

Не менш скрупульозно автор підійшов до добору імен персонажів-чоловіків. Літературні антропоніми *Павло* та *Петро* варто розглядати як пару, що не є випадковою: вони мають виразну християнську маркованість. За словником С. Аверинцева, «*Павло*... «апостол язичників», що... через особливе покликання і надзвичайні місіонерсько-богословські заслуги вшановується як „першопрестольний апостол“... слідом за Петром і разом з ним» [8, с. 163]. Відомо також те, що до хрещення Павло був юдеєм консервативних поглядів, який ненавидів перших християн єрусалимської громади [8, с. 163]. Відданість ідеї, затяте служіння партії художньо передають такі умотивовані називання багрянівського Павла: «... суцільний марксизм-ленінізм. Де! Суцільний святий подвижник, лицар світової революції...» [6, с. 98]. Утім, у діалогах Ати та Павла аргументи останнього щодо радянської ідеології як єдиноправильної звучать непереконливо. Натяк на метафізичне прозріння секретаря Обкому ЛКСМУ (порівняймо з «Видінням у Дамаску» Павла-юдея) стає очевидним після прем'єри вистави «Маруся Богуславка»: «Не було з начальства Павла Гука, він, стривожений і усміхнений, пішов десь з масою молоді» [6, с. 559].

Іпостась Петра-апостола певним чином корелює з багрянівським Петром-будівничим: «...нагібає з піску вали, будує козацькі фортеці, вежі, церкви... Діти з ентузіазмом зустрічають цього будівничого...» [6, с. 133]. У цьому контексті антропонім *Петро* сприймається метафорично, передусім мова про потужний внутрішній потенціал людини у відновленні та плеканні національних цінностей як основ українського буття.

Страта «першопрестольних апостолів» за часів переслідувань Нерона на християн обертається метафоричною перспективою для багрянівських Павла та Петра: «Чекали арештів, обшуків, слідства, допитів...» [6, с. 560]. Проте письменник ніби відкладає, а може, навмисне знімає таку можливість, повідомляючи про початок війни.

На нашу думку, увиразненню образів Павла та Петра сприяє семантика імен. Відомо, що *Павло* – латинізм, який походить від *paulus* – *малий* [9, с. 88] і вказує на антропометричні дані людини невеликого зросту. У творі опис зовнішності героя прямо не демонструє цього, але автор удається до метафоричного переосмислення семантики оніма. Невипадково І. Багрянний уживає деминутивну форму *Павлик*, яка водночас відповідає апелюванню *павлик* – «фонетичний варіант форми *равлик*, що виник у результаті її зближення з власним ім'ям *Павлик*» [10, с. 248]. Але в багрянівській концепції *Павлик* має негативне значення «*радянський конформіст*», що зраджує себе як людину. Духовно малий *Павло* може перетворитися на «маленького», долучитися до когорти «зайвих» людей. Власне, дослідник О. Шугай, розглядаючи «Марусю Богуславку» як першу частину запланованої трилогії, окреслює такі перспективи Павла Гука в трилогії: «Павло Гук – переконаний комуніст – приходить до ідейної переоцінки цінностей і втікає з фронту додому, щоб будувати нове життя; приходить до тих, хто його брутально розчавить, розстріляє...» [11, с. 18].

Літературний антропонім *Петро* з'являється не відразу. Йому передують такі емоційно-забарвлені еквіваленти, як «самашедший», «форменний ідіот», «маньяк». *Петро* – давньогрецизм, доантропонімне значення якого співвідноситься зі «*скелею*», «*каменем*» [9, с. 91]. Ця семантика увиразнюється достойною оцінкою внутрішнього стрижня героя з боку начальника НКВС Сазонова: «Такі люди зроблені зі сталі» [6, с. 151]. Отож, письменник виділяє провідну рису характеру Петра – стійкість, загартовану складними життєвими перипетіями (арешт, ув'язнення, утеча та переховування від влади). Прикметно, що політична неблагоннадійність, спротив системі розкриваються вповні в характеристиці «*Петлюра недорізаний*» [6, с. 128]. Як бачимо, за тоталітарного режиму онім *Петлюра* набув негативної маркованості – ворог радянського народу. Нині його соціальна значущість пов'язана з тяглістю поколінь у змаганнях за українську державність.

Для аналізованих нами прізвищ персонажів характерною є прозора семантика, що забезпечує їхню «промовистість», утілюючи в такий спосіб виразно характеристичну функцію літературного антропоніма.

Прізвище *Ати* – *Дахно* – належить до українських антропонімів з формантом *-хно*. Воно утворене від християнського чоловічого імені *Дасій* [12, с. 110], що в перекладі з грецької означає «*волосатий, волохатий, патлатий*» [13, с. 101]. Утім, як дізнаємося з роману, це прізвище не є справжнім (дане як сироті). Його функціонування демонструє втрату зв'язку з батьком, репресованим через ідеологічні погляди. Натомість автентичним онімом є *Діденко*. Твірна основа цього прізвища збігається зі словом «*дід*» у значенні «*батько матері або батька*» [14, с. 86]. Указівка на справжність саме антропоніма *Діденко* має важливе значення: донька репресованого продовжує справу свого батька – визволити народ з радянської «неволі». Звернімо увагу на те, що й ім'я *Ата*, і прізвище *Діденко* співвідносяться зі словом «*батько*». Це трактується в міфологічному ключі й виявляє головну іпостась героїні як матері-визволительки (прикметно, що дівчина грає роль Марусі Богуславки).

Щодо прізвищ *Павла та Петра*, то зазначимо, що вони відзначаються цікавою внутрішньою формою. За історико-етимологічним словником, *Гук* мотивується подвійно: чоловічим онімом *Гукъ* або апелюванню *гук* [15, с. 165], серед значень якого – «*звук; крик; гомін; грюкіт...; глухий відголос...*» [16, с. 615]. Поєднуючись зі словом «*малий*» (семантика імені Павла), ці слова підкреслюють приглушений голос «*змалілої*» радянської людини. А ось «промовистість» антропоніма *Сміян* може виражати або оптимістичне світовідчуття чоловіка, або іронічне сприйняття радянської дійсності, що виконує функцію внутрішнього захисту.

Посиленої уваги потребує аналіз номінацій персонажів тільки на прізвище. У творі переважно це – представники радянської влади (виняток становить *Гук*) або ті, хто з нею активно співпрацює. Прізвища більшості з них не є автентичними для українського онімного простору, що підкреслює їхню «чужорідність». Скажімо, до типово російських належать літературні антропоніми таких великих «риб», як *Сазонов, Маслов, Калашніков, Говоров, Шубін, Добриня-Романов* (друга частина прізвища), *Орлова*. Добре виписаним є образ начальника НКВС *Сазонова*. За В.А. Ніконовим, прізвище *Сазонов* має подвійну етимологію: походить або від канонічного чоловічого імені *Созонт*, що означає з давньогрецької «*рятувати*» або «*берегти, оберігати*», або від загальної діалектної назви «*созон*» у значенні «*нехороша людина*» [17, сс. 118-119]. Обидві семантики розкривають ество персонажа: «Хто може викликати неприємність і острах...? За людськими душами тут полують лише одна особа...» [6, с. 204]. Негативним є і ставлення автора до вірного помічника Сазонова – «лотіша» *Зайдешнера*, чие прізвище в контексті роману може мотивуватися українською основою, що походить від розмовного слова «*зайда*», тобто немісцева людина. Отож, і *Сазонов*, і *Зайдешнер* – чужинці, яких письменник перифрастично називає «*варвар з своїм цербером*» [6, с. 267].

Асоціативно-характеристичним потенціалом відзначається подвійне відонімне прізвище професора літератури *Добрині-Романова*, яке, без сумніву, є претензійним. Позитивно конотований онім *Добриня* не відповідає ані внутрішньому світу персонажа, ані його вчинкам, про що зізнається сам «інтелектуал»: «Шляхетність, героїзм, велич – це все атрибути мистецтва <...> Я не герой...» [6, с. 115-116]. Це підкреслює іронічне ставлення автора до професора. Друга частина прізвища *Романов* є виразно конотованою: «Від його прізвища віє імперією...» [6, с. 111]. Він намагається вислужитися перед «модерною» імперією – Радянським Союзом, відтак пише розгромні статті на замовлення влади. Подвійне прізвище персонажа вказує на «подвійність» його натури й викликає осуд як з боку Ати, так і самого автора.

За художньою логікою І. Багряного, чужими стають і кар'єристи-українці, названі тільки на прізвище. До них належить редактор газети «Червоний Комунар» *Страменко*. Старослов'янська основа цього літературного антропоніма вказує на почуття збентеження денотата. Проте в романі така семантика не збігається з аморальною поведінкою товариша *Страменка* (спроба згвалтувати Ату під час майвки).

Висновки. Отже, функціонування антропонімів у романі І. Багряного «Маруся Богуславка» підпорядковане передусім його ідейному задуму – показу звільнення української людини від радянської картини світу. З огляду на це митець уважно поставився до добору імен та прізвищ персонажів, серед яких є ті, що стали символами національної перемоги (наприклад, *Ата*).

Автор засвідчив широку обізнаність щодо значення актуалізованих антропонімів, що найчастіше виконують характеристичну функцію, продемонстрував здатність деяких антропонімів набувати нових відтінків семантики завдяки метафоризації. Оскільки роман «Маруся Богуславка» є помітним явищем української літератури, то перспективними можемо вважати ті розвідки, у яких досліджуватимуться топоніми в цьому творі.

Література:

1. Зеленко Л.П. Власна назва в концепції художнього твору (на матеріалі роману Івана Багряного «Тигролови») / Л.П. Зеленко // Записки з ономастики. Opera in onomastica: збірник наукових праць / Ред. кол.: Ю.О. Карпенко (відп. ред.). – Одеса: Астропринт, 2012. – Вип. 15. Fasciculum XV. – С. 40-51.
2. Лавер О. Символічна функція літературно-художніх антропонімів у романі Івана Багряного «Тигролови» / О. Лавер // Науковий вісник Ужгородського університету. – № 32. – Серія Філологія. Соціальні науки. – Вип. 2. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. – С. 28-32.
3. Муромцев І.В., Муромцева О.Г. Конотована ономастика у творах Івана Багряного (соціолінгвістичний аспект) / І.В. Муромцев, О.Г. Муромцева // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 742. – Серія Філологія. – Вип. 48. – Х., 2006. – С. 270-280.
4. Сологуб Н.М. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного / Н.М. Сологуб // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 43-47.
5. Лукаш Г. П. Актуальні питання української конотоніміки : монографія / Г. П. Лукаш. – Донецьк : ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «ІПРОМІНЬ», 2011. – 448 с.
6. Багрянний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 1. [Буйний вітер. Маруся Богуславка : роман ; Держіть поїзд! : уривок] / Іван Багрянний / Упоряд. О. Коновал, О. Шугай; за ред. О. Шугая; худ. оформл. В. Василенка. – К. : Юніверс, 2006. – 584 с.
7. Баешко Л.С., Гордиенко А.Н., Гордиенко А.Н. Енциклопедія символів / Л.С. Баешко, А.Н. Гордиенко, А.Н. Гордиенко / Под ред. О.В. Перзашкевича. – М. : Ексмо, 2007. – 304 с.
8. Аверинцев С. Софія-Логос: словник / С. Аверинцев. – 2-е вид. – К. : Дух і Літера, 2004. – 640 с.
9. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська / За ред. В.М. Русанівського. – 3-тє вид., випр. – К. : Наукова думка, 2005. – 335 с.
10. Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т. 4 : Н-П / Національна академія наук України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наукова думка, 2003. – 656 с. – (Словники України).
11. Шугай О. Одиссея української людини, або джерела епічного мислення Івана Багряного / О. Шугай // Багрянний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 1. [Буйний вітер. Маруся Богуславка: роман ; Держіть поїзд! : уривок] / Іван Багрянний / Упоряд. О. Коновал, О. Шугай; за ред. О. Шугая; худ. оформл. В. Василенка. – К. : Юніверс, 2006. – С. 5-78.
12. Бучко Г., Бучко Д. Українські відіменні прізвища на –о (До 125-річчя з дня народження В. Сімовича) / Г. Бучко, Д. Бучко. Історична та сучасна українська ономастика: Вибрані праці. – Чернівці: Букрек. – С. 102-114.
13. Трійняк І.І. Словник українських імен / І.І. Трійняк. – К. : Довіра, 2005. – 509 с.
14. Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т. 2: Д–Копці / Академія наук Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні / Упоряд. О.С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1985. – 572 с.
15. Чучка П. Прізвища закарпатських українців : Історико-етимологічний словник / П. Чучка. – Львів: Вид-во «Світ», 2005. – 704+XLVIII с.
16. Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т. 1: А–Г / Академія наук Української РСР. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні / Ред.-упоряд. О.С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1982. – 634 с.
17. Никонов В.А. Словарь русских фамилий / В.А. Никонов; сост. Е.Л. Крушельницкий. – М. : Школа-Пресс, 1993. – 224 с.

Романова И. В. Особенности функционирования имен и фамилий в романе И. Багряного «Маруся Богуславка»

Аннотация. В этой статье проанализировано семантико-функциональную специфику имен и фамилий в романе И. Багряного «Маруся Богуславка», подчеркнуто, что литературные антропонимы являются важной составляющей художественной речи, а их подбор обусловлен идейным замыслом писателя.

Ключевые слова: оним, антропоним, литературное имя, литературная фамилия, семантика антропонима, символ, характеристическая функция.

Romanova I. The peculiarities of names and surnames functioning in I. Bahryany's novel «Marusya Bohuslavka»

Summary. The article deals with semantic and functional peculiarities of the names and surnames in I. Bahryany's novel «Marusya Bohuslavka», it is emphasized that literary anthroponym is an important component of literary language, and its selection is primarily motivated by author's ideological conception.

Key words: onym, anthroponym, literary name, literary surname, semantics of an anthroponym, symbol, characteristic function.